

مشکلات شرکت زیگلر

در صادرات فرش دستباف ایران در دوره قاجار

مهدی وزینی افضل^۱

چکیده

شرکت زیگلر در صنعت فرش ایران سرمایه‌گذاری گسترده انجام داد و از نام‌نشان‌های فرش در دوره قاجار به شمار می‌رفت. این شرکت با تأسیس شعبه‌های مختلف در ایران به مرکزیت سلطان آباد، به واردات منسوجات و صادرات کالاهایی همچون فرش، ابریشم، تریاک و پنبه دست زد. این شرکت در دوران حیات خود در ایران که از دوره ناصرالدین شاه شروع و تا دوره رضا شاه به طول انجامید، مشکلات عدیده داشت. این پژوهش با روش تحلیلی انتقادی و با تأکید بر اسناد آرشیوی در پی بررسی این مشکلات و چالش‌ها در دوره قاجار و به دنبال پاسخ به این پرسش‌ها است که شرکت زیگلر چه مشکلات امنیتی و سرمایه‌گذاری در ایران داشت؟ آیا این مشکلات را می‌توان در ادامه مشکلات حقوقی سرمایه‌گذاری در ایران تحلیل کرد؟ فعالیت شرکت زیگلر چه تأثیری در طرح و بافت فرش‌های سنتی ایران بر جای گذاشت؟ نتایج تحقیق نشان می‌دهند که شرکت زیگلر با مسائلی مختلف همچون مشکل جابه‌جایی کالا به علت وجود راه‌های ناامن و فقدان نظام بانکی مواجه بود. همچنین فساد اقتصادی و دیوانی، دخالت نیروهای موازی و ناآرامی‌های انقلاب مشروطیت، روند کار شرکت را با بحران مواجه کرد.

واژگان کلیدی:

ایران، قاجار، شرکت زیگلر، صادرات فرش، مشکلات اقتصادی، مشکلات حقوقی.

مقدمه

در اواخر قرن نوزدهم میلادی، به واسطه انقلاب صنعتی و انباشت سرمایه در اروپا، قدرت خرید مردم افزایش یافت و نیاز بازار اروپا، منجر به ایجاد شرکت‌های چندملیتی شد. این شرکت‌ها با منافع مشترک مالی فعالیت می‌کردند و به خریدوفروش محصولات بومی کشورهای دیگر از جمله کشورهای کمتر توسعه‌یافته علاقه‌مند بودند. یکی از این شرکت‌ها، کمپانی زیگلر^۱ بود که توسط یوهان فیلیپ زیگلر^۲ در سوئیس ایجاد شد.

شرکت زیگلر در اوایل، به واردات کالاهایی همچون پارچه‌های کتان چایی، پنبه فشرده، کالاهای پنبه‌ای، ماهوت، وسایل روشنایی و پارچه‌های فاستونی از منچستر و سوئیس به عثمانی، ایران و روسیه مشغول شد. بدین منظور، شعبه‌هایی در تنس، طرابوزان و تبریز دایر کرد که در مسیرهای تجاری دریای سیاه به اروپا قرار داشتند. شرکت در قبال حواله‌های مالی، انواع کالاهای ایرانی همچون ابریشم خام و پنبه را از ایالت گیلان خریداری و به اروپا صادر می‌کرد. بحران کرم ابریشم در گیلان در ۱۲۸۸ق. / ۱۸۷۱م. شرکت را با مشکلاتی عدیده مواجه کرد؛ بنابراین برای جلوگیری از ضرر بیشتر، تمرکز خود را روی صادرات انواع فرش متمرکز کرد.

شرکت زیگلر ابتدا در تبریز، به خریدوفروش قالی‌های تولیدشده نو و دست‌دوم در بازار مبادرت کرد. این شرکت در فاصله‌ای کوتاه به‌واسطه مناسبات مالی مناسب و حمایت گمرکی ۵ درصد، رقیبان محلی خود را کنار زد (دیالافوا، ۱۳۶۱: ۲۸۲)، بر بازار مسلط شد، با مازاد سرمایه‌ای که به دست آورده بود، در سلطان‌آباد^۳ شعبه‌ای بسیار بزرگ ایجاد کرد و مستقیم وارد مناسبات بافت فرش شد. شعبه‌های شرکت زیگلر به سرعت در شهرهای دیگر گسترش پیدا کردند؛ بنابراین تبدیل به اولین شرکتی شد که با سرمایه خارجی و با سازمان دهی منظم، به فروش فرش در ایران دست زد و پایه‌گذار نظامی تولیدی شد که شاید اولین ساختار سازمان‌یافته تولیدی در ایران به‌خصوص در عرصه صنعت فرش بود.

افزایش تقاضا در بازارهای هدف و پاسخ‌گونی‌بودن میزان تولید، شرکت را مصمم به تولید فرش کرد. موفقیت شرکت در تولید مستقیم فرش به‌معنای کوتاهی دست‌دلان و کاربست سلیقه کارشناسان شرکت در تولید فرش بود که در نهایت به سودآوری بیشتر شرکت

^۱ Ziegler Company. زیگلر، واژه‌ای آلمانی و به‌معنای آجرساز است؛ اما امروزه این واژه مترادف صنعت فرش است (Malaki, 2014, 3).

^۲ Johann Philipp Ziegler

^۳ اراک امروزی

می‌انجامید و بخشی عمده از خرده صنایع فرش به صورت مستقیم و غیرمستقیم در انحصار شرکت زیگلر قرار گرفت. این انحصار و حوزه وسیع عملکرد شرکت زیگلر در ایران، موافقان و مخالفانی زیاد پیدا کرد. فن‌سالارها فعالیت این شرکت را در راستای سرمایه‌گذاری موفقیت‌آمیز شرکت‌های خارجی می‌دانستند که می‌توانست باعث بهبود اقتصاد و معرفی دستاوردهای ایران به جهان باشد. سنت‌گرایان اقدام‌های شرکت را مغایر با منافع ملی و توده تعریف می‌کردند که با استفاده از رانت دولتی و سیاسی، به رقبای بومی آسیب‌های جدی وارد می‌کردند.

در تمام سال‌های حضور و فعالیت شرکت زیگلر در ایران، این شرکت با مشکلات و چالش‌هایی عدیده مواجه بود. فقدان قانون‌های دادرسی، پیش‌بینی شرایط سرمایه‌گذاری و نظام منظم مالی و بانکی همراه با ناامنی‌های ایالتی و جاده‌ای، مخالفت‌های طیف سنت‌گرا و اعمال نفوذ والیان ایالات در کار شرکت، تنها بخشی از این مشکلات بود. بررسی این چالش‌ها، بدون مطالعه و بررسی دقیق اسناد آرشیوی ممکن نیست. در این اسناد، مجموعه‌ای از گزارش‌ها، شکایت‌ها، دادرسی‌ها، بدهکاری‌ها، دزدی‌ها و اعمال نفوذها در کار شرکت زیگلر قابل تفکیک و مطالعه است که در این پژوهش به بخشی از آن‌ها پرداخته خواهد شد.

در این مقاله به سیر تحول شرکت زیگلر در دوره قاجار پرداخته و به این پرسش پاسخ داده خواهد شد که این شرکت با چه چالش‌هایی در سطح عمومی و سیاسی مواجه بود؟ جنس این چالش‌ها بیشتر جنبه امنیتی داشت یا سیاسی؟

پیشینه پژوهش

در مورد موضوع فرش و صادرات آن در دوره قاجار تحقیق‌هایی اعم از کتاب، مقاله و پایان‌نامه صورت پذیرفته که در آن‌ها اشاره‌هایی نیز به شرکت زیگلر شده است. سیسیل ادواردز در کتاب «قالی/ایران» و فضل‌الله حشمتی رضوی در کتاب «تاریخ فرش»، به سیر تحول فرش‌بافی در ایران پرداخته‌اند و در این بین به شرکت‌های خارجی دخیل در تولید و صادرات فرش ایران از جمله شرکت زیگلر اشاره‌هایی دارند. کتاب «تاریخ تجارت فرش ایران عصر قاجار» اثر رسول پروان، به صورت تخصصی به صنعت فرش در دوره قاجار پرداخته است و با معرفی این صنعت و بازار جهانی فرش ایران، به سیاست‌های مالی و تجاری شرکت زیگلر نیز پرداخته است. در مورد شرکت زیگلر و فعالیت‌های آن در ایران کتابی مستقل تألیف نشده است؛ اما مقاله‌هایی به صورت موردی، به زوایایی از فعالیت‌های این شرکت پرداخته‌اند. مقاله «چپاول و غارت تبریز در دوران استبداد صغیر مطالعه موردی: اموال کمپانی زیگلر» اثر سجاد حسینی و

همکاران، یکی از این مقاله‌ها است که به چالش‌های این شرکت در بحبوحه انقلاب مشروطیت در تبریز اشاره دارد. در میان پایان‌نامه‌ها، سحر ایلخان اثری زیر عنوان «تأثیر حضور شرکت زیگلر بر کیفیت (طرح و نقش و رنگ) قالی‌های ایران از دوره قاجار تا پایان جنگ جهانی دوم»، خلق کرده است که از دید هنری و فرهنگی به تأثیر اقدام‌های شرکت زیگلر در طرح و رنگ قالی‌های ایرانی می‌پردازد؛ ولی کمتر وارد جنبه سیاسی و تجاری مبحث شده است.

مقاله حاضر با تأکید بر چند دسته متفاوت منابع تألیف شده است که در این بین اسناد وزارت امور خارجه بسیار حائز اهمیت هستند. این اسناد، مجموعه‌ای از گزارش‌ها و شکایت‌ها هستند که از جانب گروه‌های مختلف سیاسی، نظامی و مذهبی صادر شده‌اند و مطالعه و تطبیق آن‌ها، تصویری شفاف‌تر از شرکت و فعالیت‌های آن ارائه می‌دهد. در کنار اسناد، منابع لاتین که بیشتر آن‌ها گزارش‌های کنسولی دوره قاجار و خاطرات کارمندان شرکت زیگلر است، مورد استفاده قرار گرفتند که به غنای بحث افزوده‌اند.

شروع فعالیت شرکت زیگلر در تبریز

در نیمه دوم قرن نوزدهم میلادی، بسیاری از شرکت‌ها و سرمایه‌داران اروپایی برای سرمایه‌گذاری، جذب کشور انگلستان شدند؛ زیرا این کشور دارای ساختارهای اعتباری مالی، حقوقی، دیپلماتیک، نظامی و بانکی قدرتمند در نقاط مختلف دنیا بود که حیات شرکت‌ها مخصوصاً در کشورهای توسعه‌نیافته، به این زیرساخت‌ها بستگی داشت. کشور سوئیس در دهه ۱۲۷۷-۱۲۶۷ق. / ۱۸۶۰-۱۸۵۰م. سیاست‌های تجاری‌سازی موفق داشت و با وضع قانون‌های جدید حمایتی همچون انعقاد پیمان تجاری با انگلستان و تشکیل اتاق بازرگانی سوئیس انگلستان، موفق به افزایش صددرصدی صادرات خود شده بود. این پیمان تجاری به شرکت‌های سوئیسی اجازه می‌داد در بازارهای بریتانیا فعال باشند و از مجراهای مالی و بانکی بریتانیا در نقاط مختلف دنیا بهره‌مند شوند؛ بنابراین شرکت زیگلر در ۱۲۷۴ق. / ۱۸۵۷م. در منچستر دفتر خود را ثبت و فعالیت تجاری خود را آغاز کرد و به تدریج وارد بازار عثمانی و ایران شد (پروان، ۱۳۹۸: ۷۷).

قبل از شرکت زیگلر، چندین شرکت سوئیسی با حمایت بریتانیا در نقاط مختلف دنیا فعالیت می‌کردند که یکی از آن‌ها شرکت دینر هنهارت^۱ بود که در تبریز در زمینه فعالیت‌های معاملاتی و صادرات کالاهای پنبه‌ای فعال بود؛ ولی عملاً ورشکسته بود و نتوانست کار خود را توسعه دهد (Jackson, 2016, 105). فیلیپ زیگلر مدیر شرکت زیگلر،

^۱. Diener Hanhard Company

با خرید امتیاز شرکت دینر هنهارت و استفاده از تجربه‌های مدیران این شرکت در بازار ایران، در ۱۲۸۴ق. / ۱۸۶۷م. اولین شعبه خود را در تبریز برپا کرد. بیشتر کارکنان شرکت زیگلر، آلمانی و سوئیسی بودند؛ اما چون کشور آلمان در ایران سفارت‌خانه نداشت، این شرکت زیر حمایت کامل و بی‌چون و چرای انگلستان درآمد، به طوری که بعدها زمینه اختلاف میان مدیران این شرکت و نمایندگان سیاسی انگلستان شد.

بحران کرم ابریشم در گیلان در ۱۲۸۸ق. / ۱۸۷۱م. اولین چالش جدی شرکت زیگلر در ایران بود. ابریشم، پایه اصلی صادرات و ارزآوری حکومت قاجار و شرکت زیگلر را تشکیل می‌داد و بزرگ‌ترین واحد صادراتی ایران محسوب می‌شد که ۳۱ تا ۳۸ درصد کل صادرات ایران را در بر می‌گرفت. در فاصله دهه‌های ۱۲۷۶ - ۱۲۵۶ق. / ۱۸۶۰ - ۱۸۴۰م. تولید ابریشم با افزایش صددرصدی مواجه شد و در این بین، گیلان با بیشترین حجم تولید، رتبه اول را به خود اختصاص داد. آمارهای اقتصادی گمرک نشان می‌دهند صادرات ابریشم گیلان در ۱۲۸۰ق. / ۱۸۶۴م. معادل ۹۸۶ هزار کیلو بود و دو سال بعد، در ۱۲۸۲ق. / ۱۸۶۶م. به ۲۳۹ هزار کیلو کاهش یافت؛ یعنی در عرض دو سال، یک چهارم تقلیل یافت (سیف، ۱۳۷۳: ۱۶۲ - ۱۶۱). چنین استدلال می‌شود که کاهش این میزان تولید ابریشم صرفاً به دلیل بیماری کرم ابریشم نبوده است بلکه کاهش تقاضای ابریشم در بازارهای جهانی، افزایش میزان صادرات ابریشم ژاپن، گرایش کشاورزان به برنج کاری به جای پرورش کرم ابریشم، باعث سقوط ارزش قیمت این کالای باارزش، از ۱ شیلینگ در هر کیلو به ۰/۲۵ شیلینگ شد، به طوری که از ۱۳۲۰ - ۱۲۷۸ق. / ۱۹۰۲ - ۱۸۶۲م. ارزش تولید ابریشم صادراتی ایران ۶ برابر سقوط کرد (فوران، ۱۳۷۱ (۱)، ۳۹؛ (۲)، ۹۸). شرکت زیگلر تا دو سال همچنان به فکر تأمین ابریشم بود؛ ولی در نهایت به این نتیجه رسید که اگر نمی‌خواهد به سرنوشت شرکت رقیبش یعنی شرکت یونانی رالی و آنجلاستو^۱ دچار شود^۲، باید به فکر کالایی جایگزین ابریشم برای صادرات باشد؛ بنابراین به سمت صادرات قالی پیش رفت (Ittig, 1983: 133 - 136; Housego, 1973: 170).

مکان‌گزینی شرکت زیگلر در سلطان‌آباد

شرکت زیگلر فعالیت خود را در صنعت فرش با خرید و فروش فرش‌های تولیدشده در شهر تبریز آغاز کرد. نزدیکی به اروپا و حضور فعال نمایندگی‌های سیاسی دولت‌های مختلف در

^۱. Rail and Angelasto Company

^۲. این شرکت بزرگ‌ترین تجارتخانه تبریز در عرصه واردات قماش منجستر و صادرات ابریشم گیلان بود و به دلیل بروز بیماری کرم ابریشم، ورشکست شد (معتضد، ۱۳۶۶، ۲۹۷).

تبریز، باعث جذب سرمایه‌های خارجی در این شهر شده و آن را به محلی مناسب برای دادوستد شرکت‌های اروپایی تبدیل کرده بود.

در این زمان هنوز بانکی در ایران تأسیس نشده و نظام مبادله بانکی جهانی به صورت حرفه‌ای فعالیت خود را در ایران آغاز نکرده بود. شرکت در تبریز به واسطه فروش کالاهای خود، طلا مخصوصاً پول روسیه دریافت و توسط کارگزار خود در بانک روسیه به حساب شرکت در لندن واریز می‌کرد (ادواردز، [بی‌تا]: ۱۵۴)؛ اما شرکت به تدریج به منظور ضریب امنیت بیشتر و سودآوری، به تهاتر کالا روی آورد و در مقابل صادرات فرش، کالاهای کشورهای دیگر را به ایران وارد می‌کرد؛ بنابراین شرکت زیگلر تنها شرکتی بود که در فقدان نظام بانکی، روابط بانکی ایران و اروپا را مدیریت می‌کرد. حتی بعد از تأسیس سفارت آلمان، همچنان دولت آلمان هزینه‌های سفارت را به حساب شرکت زیگلر واریز می‌کرد. دولت انگلستان نیز هزینه‌های هیئت‌های اعزامی خود را برای موضوع‌های مختلف سیاسی و مرزی، به حساب این شرکت واریز می‌کرد (آرشو اسناد وزارت امور خارجه، ۲۷-۸-۳۲).

یکی از کارکنان بلندپایه شرکت، شخصی به نام فرانس تئودور اشتراوس^۱ بود. او از جانب شرکت زیگلر و شریکان، مأموریت پیدا کرد تا با شناسایی نقاط مختلف ایران، شرایط ایجاد شعبه‌هایی را بررسی کند. اشتراوس در تابستان ۱۳۰۳ق/ ۱۸۸۶م. به سلطان آباد رفت و پیشنهاد کرد شرکت به جای خرید سکه، از سلطان آباد فرش بخرد و در بازار لندن به پول تبدیل کند (ادواردز، [بی‌تا]: ۱۵۳). شرکت زیگلر شعبه تولید فرش در سلطان آباد را فعال کرد. مکان‌گزینی سلطان آباد و شهر فراهان به عنوان مرکز تولید فرش‌های زیگلر به عوامل مختلف اقتصادی و جغرافیایی بستگی داشت. در این مناطق به صورت تاریخی قبایل ترک ساکن بودند که در قالی بافی سنتی چیره دست بودند، نیروی کار ارزان داشتند و با احشام متعدد، پشم فراوان تولید می‌کردند که مواد خام تولید فرش به شمار می‌رفت؛ بنابراین سلطان آباد قبل از اینکه توسط بازرگانان شرکت زیگلر شناسایی شود، محلی برای تأمین قالی‌های دست‌بافت ارزان و مقرون به صرفه تاجران تبریز بود (حشمتی رضوی، ۱۳۸۷: ۷۵). همچنین سلطان آباد در مسیر تهران به بغداد از طریق همدان و کرمانشاه قرار داشت که مسیر سنتی تاجران انگلیسی برای صادرات کالا بود. تاجران شرکت زیگلر به واسطه چند سال فعالیت در ایران، این مسیر را

۱. اشتراوس در دوران کودکی، دستش آسیب دیده بود و به یک دست معروف بود. او سی سال عمرش را در ایران گذارند. هنگامی که در تفلیس بود، زبان فارسی را به خوبی آموخت. او یک گیاه‌شناس نمونه بود و با سفر به نقاط مختلف غرب ایران، نمونه‌های گیاهان را جمع‌آوری می‌کرد و برای مطالعه به اروپا می‌فرستاد. اشتراوس نقشی مهم در توسعه فعالیت‌های شرکت زیگلر در ایران ایفا کرد و به خاطر فعالیت‌هایش، از طرف ناصرالدین شاه نشان شیروخورشید دریافت کرد (ایران‌شهر، ۱۳۶۴: ۱۳۳ - ۱۳۸).

به خوبی می‌شناختند و کالاهای خود را از این مسیر به صورت زمینی به عثمانی و اروپا صادر می‌کردند (Jackson, 2016: 111)؛ بنابراین در طول چند دهه، به واسطه اقدام‌های شرکت زیگلر، سلطان‌آباد به نخستین مجموعه توسعه‌ی قالی‌بافی صادراتی ایران مبدل گشت. شرکت زیگلر در ۱۲۹۹ق. / ۱۸۸۲م. به‌همت نمایندۀ خود آلپیگر^۱، تأسیساتی در سلطان‌آباد و کوچه میرزا شفیع ایجاد کرد که ۴۰ هزار یارد مربع وسعت داشت و ۶ هزار لیرة استرلینگ هزینه ساخت آن شد و در بین عموم به قلعه زیگلر شهره گشت^۲ (عیسوی، ۱۳۶۲: ۲۲۲). در زمین این شرکت، صباغ‌خانه^۳، چندین اتاق، دفتر حسابرسی^۴ و ۱۱۶ دار قالی برپا کردند که ۴۰۰ بافنده به صورت روزانه و نوبتی در آن کار می‌کردند (الرس، ۱۳۷۶: ۱۶۳). اقدام‌های شرکت باعث توسعه نیروهای دخیل در تولید فرش شد و در دو دهه بعد، بین سه تا پنج هزار دار قالی در سلطان‌آباد، فراهان و روستاهای اطراف ایجاد گشت که به صورت متوسط، سالیانه ۵۰۰ هزار تومان یا ۱۳۲ هزار استرلینگ درآمد نصیب شرکت می‌کرد (Preece, 1894: 58-59; Floor, 2003: 113). افزایش قدرت اقتصادی شرکت زیگلر و دایرة مبادله‌های شرکت، باعث تأسیس شعبه‌هایی دیگر در نقاط مختلف ایران شد که جدول زیر تعداد این شعبه‌ها و کارکرد هر یک را نشان می‌دهد.

شعبه‌های شرکت زیگلر در ایران (لیتن، ۱۳۶۷: ۷۳ - ۷۱).

صادرات این شعبه	واردات این شعبه	شعبه‌های شرکت زیگلر در ایران
فرش‌های نو و کارکرده	قماش، پارچه و منسوجات	تبریز (شعبه مرکزی)
-	کالاهای ابریشمی	رشت
پشم، تار ابریشم و فرش	-	کرمانشاه ^۵
حوزه حمل‌ونقل	شکر	بوشهر
تریاک و تار ابریشم	انواع منسوجات	اصفهان

^۱. Alpiger

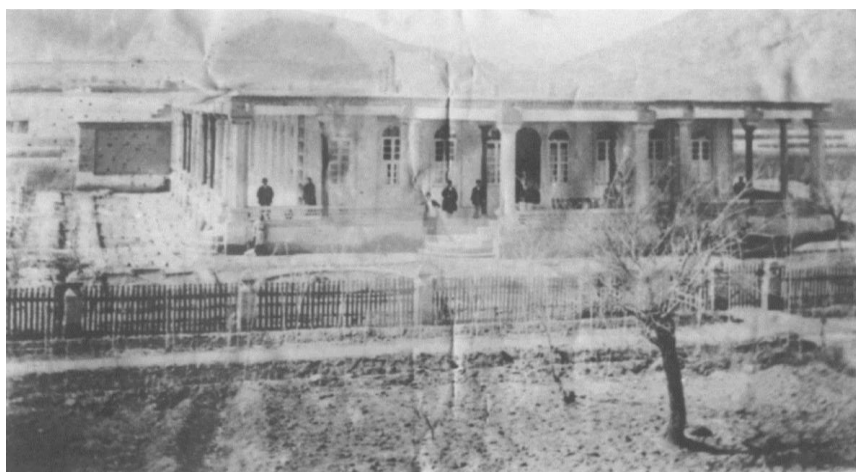
^۲. وسعت و امکانات این سازه‌های شرکت در سلطان‌آباد، تنها با تأسیسات سفارت انگلیس در تهران قابل‌مقایسه بود (Fontaine, 1987: 53). ر.ک: تصویر شماره ۱.

^۳. رنگریزی

^۴. ر.ک: تصویر شماره ۲.

^۵. کرزن شعبه‌های شرکت زیگلر در ایران و نوع فعالیت‌های آن‌ها را بیان کرده اما نامی از شعبه کرمانشاه نبرده و در عوض از شعبه شاهرود یاد کرده است (کرزن، ۱۳۸۰: ج ۲، ۶۸۳).

شیراز	منسوجات انگلیسی	تریاک و تار ابریشم
خراسان	انواع منسوجات	فرش
یزد	منسوجات انگلیسی	تریاک و فرش
سلطان آباد	انواع منسوجات	فرش

تصویر شماره ۱. سازه شرکت زیگلر در سلطان آباد حدود ۱۳۰۷ق. / ۱۸۹۰م.

(Ittig, 1992: 110)

بحران رنگ‌های مصنوعی

شرکت زیگلر در ابتدای فعالیت خود در سلطان آباد، مشکلاتی عدیده و رقیبانی سرسخت داشت که بازرگانان و قالی‌بافان سنتی مهم‌ترین آن‌ها به شمار می‌رفتند. شرکت سعی کرد به مرور با ایجاد ابتکارهای جدید بر رقیبان خود پیشی بگیرد. یکی از این نوآوری‌ها، بحث تغییر در روش به‌کارگیری رنگ بود که روی پشم انجام می‌گرفت.

پشم، ماده اصلی اولیه صنعت فرش بود که دلالتان به صورت مستقیم یا غیرمستقیم از رهبران ایلات و عشایر با تخفیف زیاد پیش خرید می‌کردند و در هنگام بهار و چیدن پشم دام، آن‌ها را تحویل می‌گرفتند. این پشم‌ها از نقاط مختلف به خصوص گلپایگان، کاشان و کرمانشاه خریداری، به سلطان آباد حمل و بعد از نخ‌ریسی به رنگ‌رزی‌ها فروخته می‌شد. آن‌ها نیز پشم را تمیز می‌کردند و با استفاده از رنگ‌های گیاهی، کار صباغی آن‌ها را انجام می‌دادند و به کارگاه‌های قالی بافی می‌فروختند (عیسوی، ۱۳۶۲: ۴۷۳ - ۴۷۲). رنگ‌هایی که در فرش‌های سنتی ایران استفاده می‌شد، کاملاً محصور جغرافیای طبیعی و گیاهان بومی هر منطقه بود؛ بنابراین تنوع و

کیفیت رنگ‌ها در فرش‌ها قابل مشاهده بود؛ به‌طور مثال رنگ‌های اصلی از نیل و روناس به دست می‌آمد. از روناس برای روح بخشیدن به رنگ تیره و از پوست پسته خام برای تهیه رنگ سیاه استفاده می‌شد. همچنین از برگ‌های بید، رنگ سبز و از ریشه روناس، زمینه روشن تر یا رنگ پرتغالی درست می‌کردند (پسمن تیت، ۱۳۹۶: ۱۷۹). استفاده از رنگ‌های گیاهی مشابه باعث می‌شد سال‌ها فرش‌ها بدون تغییر رنگ دوام بیاورند و از زیبایی و کیفیت آن‌ها کاسته نشود.

شرکت زیگلر سعی کرد به‌جای خرید پشم‌های رنگ‌شده، کارگاه‌های رنگ‌رزی ایجاد کند تا بتواند مرغوب‌ترین رنگ‌ها را برای فرش‌های تولیدی خود ایجاد و هزینه‌های مربوط به دلان را حذف کند. این صرفه‌جویی کاملاً منطقی بود و در پیوند با مقیاس تولید مفهوم پیدا می‌کرد؛ بنابراین قانون‌هایی سرسختانه در خرید و استفاده از پشم‌های رنگ‌شده در کارگاه‌های قالی بافی خود وضع کرد که در آن، بافندگان حق نداشتند از پشمی استفاده کنند که خود رنگ کرده بودند (Preece, 1894: 57). کارگزاران شرکت، پشم رنگ‌شده را وزن و میان بافندگان نظام خانواری توزیع می‌کردند. در نهایت، میزان دقیق این پشم‌ها، در دفتر حساب شرکت ثبت و هنگام تحویل نهایی قالی، میزان صداقت در کار قالی‌بافان سنجیده می‌شد.

کیفیت فرش‌های زیگلر به واسطه احترام به این روش‌های سنتی رنگ‌رزی، نسبت به فرش‌های کشورهای همسایه نظیر عثمانی از جایگاهی مناسب برخوردار بود. بنجامین، اولین سفیر آمریکا در تهران، به وضوح از برتری کیفی فرش‌های ایرانی نسبت به فرش‌های ترکی یاد کرده است (بنجامین، ۱۳۶۹: ۲۱۸)؛ اما این روند طولی نکشید؛ زیرا افزایش میزان تقاضای بازار آمریکا برای فرش‌های زیگلر و همچنین حضور شرکت‌های سرمایه‌ای دیگر در سلطان آباد همچون شرکت هوتز و شرکت‌های ایرانی، صنعت قالی‌بافی منطقه را پررونق کرد. این حجم تقاضا، منجر به افزایش تولید فرش گردید که کاهش شدید مواد خام اولیه به خصوص پشم و رنگ گیاهی را در پی داشت؛ در نتیجه قیمت پشم به طرز چشمگیری افزایش یافت، محصول تمام شده فرش، گران و رنگ‌های جوهری وارد چرخه تولید شدند (Fontaine, 1987: 54).

رنگ‌های جوهری یا آنیلینی در نیمه دوم قرن نوزدهم در اروپا متداول شده بود و هم‌زمان با فعالیت شرکت زیگلر، وارد ایران شد؛ بنابراین شرکت برای حفظ بازارهای هدف و حفظ قدرت رقابت با شرکت‌های دیگر سعی کرد از رنگ‌های مصنوعی استفاده کند تا به تولید خود سرعت بخشد. استفاده از این رنگ‌ها در جهت کاهش قیمت تمام شده، تسریع در تولید نهایی محصول، ارزانی قیمت و وفور آن در دست قالی‌بافان و شرکت‌های تولید قالی قرار داشت.

بسیاری از بازرگانان و حتی سیاستمداران، شرکت زیگلر را متهم می‌کردند که با واردات رنگ‌های مصنوعی، زمینه را برای نابودی فرش سنتی ایران فراهم کرده است. کرزن یکی از این سیاستمداران بود که شرکت‌های انگلیسی فعال در ایران نظیر هوتز و زیگلر را به سوءمدیریت در استفاده از رنگ‌های مصنوعی متهم می‌کرد و بر این باور بود که این شرکت‌ها برای عقب‌نماندن از بازارهای هدف، به این کار روی آورده‌اند که در درازمدت به‌ضرر آن‌ها و قالی سنتی ایران است (کرزن، ۱۳۸۰: ج ۲، ۶۲۴).

شرکت زیگلر بارها این اتهام‌ها را رد کرد و این شایعه‌ها را به رقیبان خود نسبت داد. امیل آلپیگر همسر مسئول شعبه سلطان‌آباد که دست‌نوشته‌های او اطلاعاتی ارزشمند از نوع و میزان فعالیت شرکت زیگلر در سلطان‌آباد ارائه داده، خاطرنشان کرده است که شرکت هیچ علاقه‌ای به استفاده از رنگ‌های مصنوعی نداشت و به عواقب آن کاملاً آگاه بود (Jackson, 2016: 117).

باید توجه داشت که واردات این رنگ‌ها چند سال بود که در نقاط مختلف ایران انجام می‌شد و اسناد نشان می‌دهند که دیگر شرکت‌های چندملیتی فعال در صنعت فرش داخل ایران به واردات رسمی و غیررسمی رنگ‌های مصنوعی دست می‌زدند (ساکما، شناسه سند ۲۴۰/۳۲۴۶، برگ ۱۳-۱، ۱۲۹۹ق). و این امری نبود که صرفاً توسط شرکت زیگلر صورت گرفته باشد. سرپرسی سایکس به‌وفور از استفاده از رنگ جوهری در نقاط مختلف ایران حتی در بین ایلات یاد کرده است (سایکس، ۱۳۶۳: ۴۰۲ و ۲۳۴).

دولت ناصرالدین شاه که از طرف اتحادیه تاجران زیر فشار قرار داشت تا با برخی اقدام‌های شرکت زیگلر مقابله کند و مانع تولید قالی‌های بی‌کیفیت شود، فرمان‌هایی را در ۱۳۰۳ق/۱۸۸۶م. صادر کرد که در آن هرگونه استفاده از رنگ‌های مصنوعی در قالی بافی ممنوع و برای آن مجازات در نظر گرفته شد (ساکما، شناسه سند ۲۹۵/۷۷۸۰، برگ ۱۵۱، ۱۳۰۳ق). در پی دستورهای مشابه، گمرک ایران دستورالعمل‌هایی سخت اجرا کرد؛ اما این ممنوعیت کارساز نشد و به قاچاق رنگ‌های مصنوعی انجامید که با مبدأ آلمان و در جعبه‌های قند از بغداد و حلبی‌های نفت از قفقاز وارد ایران می‌شدند (عیسوی، ۱۳۶۲: ۴۷۴ و ۴۷۲).

شرکت زیگلر بدون اعلان رسمی، فرش‌های خود را دسته‌بندی کرده بود. این شرکت، تخته‌های فرشی را که در آن‌ها از رنگ‌های مصنوعی استفاده شده بود به روسیه و مصر صادر می‌کرد و فرش‌هایی را که با رنگ‌های گیاهی بافته شده بود، به اروپا و آمریکا می‌فرستاد. شرکت‌های رقیب زیگلر در ایران سعی داشتند از این فرصت برای شکست شرکت زیگلر

استفاده کنند؛ به طور مثال شرکت آلمانی پتاگ^۱، همچنان به استفاده از رنگ‌های طبیعی متعهد بود تا بتواند ارزش و اعتبار نشان صادراتی خود را در اروپا و آمریکا حفظ کند (لیتن، ۱۳۶۷: ۷۲).

بعد از ترور ناصرالدین شاه در ۱۳۱۳ق. / ۱۸۹۶م. و بحران‌های سیاسی و مالی که گریبان‌گیر حکومت ایران شده بود، منابع صادراتی برای حفظ ارزش پول بیش از پیش اهمیت خود را نشان دادند. مظفرالدین شاه در دستوری به صدراعظمش، امین‌السلطان درخواست کرد از تاجران تعهد بگیرند که رنگ‌های جوهری در قالی استفاده نکنند (اسناد وزارت امور خارجه، ۴-۷-۲۴-۱۳۱۹ق.). و گمرک از رنگ‌های مصنوعی مالیات دریافت کند. در این دوره، فشارها بر شرکت زیگلر افزوده شد؛ اما همچنان شرکت تقصیر را بر گردن دلان و بافندگان می‌انداخت که در نخ قالی از رنگ‌های نامرغوب استفاده می‌کنند و از امین‌السلطان درخواست کرد برای رونق صنعت قالی‌بافی، با این موضوع مبارزه کند و امتیازها و اختیارهای قانونی همچون انحصار نقشه قالی را برای شرکت در نظر بگیرد (همان، ۳-۷-۲۴-۱۳۱۹ق.؛ ۵-۷-۲۴-۱۳۱۹ق.). این اخطارها و سیاست‌ها اثر نکردند و افزایش روزافزون رنگ‌های مصنوعی، به شدت بر اعتبار فرش‌های ایرانی در عرصه جهانی تأثیر منفی گذاشتند. رنگ‌های شیمیایی و تناسب‌های رنگی جدید، هویت بومی و جغرافیای بافت را با مشکل مواجه کرد. هر رنگ، دیگر معرف جغرافیایی خاص در ایران نبود و به راحتی در نقاط مختلف در دسترس بود. هنجارهای نظری مبانی رنگ در کار به قهقرا کشیده شد و تأثیر منفی در زیبایی‌شناسی فرش‌های سنتی ایرانی به جا گذاشت. این مشکل صرفاً به شهرها محدود نشد و در میان ایلات و عشایر نیز نفوذ کرد که به شیوه‌ای کاملاً سنتی قالی می‌بافتند و صنعت قالی ایران را با رکود مواجه کرد (بنجامین، ۱۳۶۹: ۲۲۰).

در آستانه انقلاب مشروطیت، بحران رنگ‌های مصنوعی، باعث کاهش صادرات فرش‌های پشمی به انگلستان و آمریکا گردید و بیشتر فرش‌های ایران به بازارهای ثانویه نظیر روسیه و عثمانی صادر شد (جمال زاده، ۱۳۳۵: ۲۰). با وقوع انقلاب مشروطیت، سیاست‌های حمایتی از صنعت قالی‌بافی صورت گرفت که در پی آن، ورود رنگ‌های مصنوعی از مبادی ورودی ممنوع و زیر نظارت قرار گرفت. مشروطه طلبان، کمیسیونی متشکل از تاجران فرش تشکیل دادند و آیین‌نامه‌ای را مصوب کردند که در آن دستورهای سخت‌گیرانه در خصوص توقیف قالی‌های صادراتی بافته شده با رنگ‌های شیمیایی و واردات جوهرهای شیمیایی وجود داشت (ساکما، شناسه

^۱. Petag

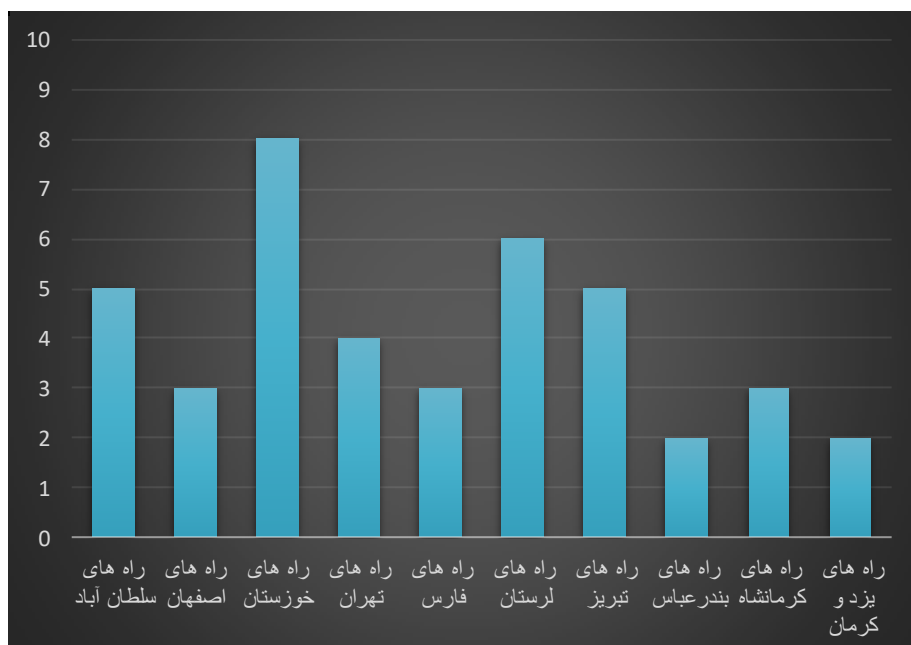
سند ۲۴۰/۴۷۴۸۲، برگ ۱۵۱-۱). همچنین دستور داده شد یک آزمایشگاه شیمیایی کوچک برای دفترهای گمرکی، به منظور تشخیص وجود رنگ جوهری در قالی ایجاد تا از صادرات آن جلوگیری شود و به وسیله مهندس گمرک‌ها، آزمایشی روی رنگ‌های وارداتی انجام گیرد (آرشیو اسناد وزارت امور خارجه، ۶۴-۲۴-۳۵-۳۳۰ق؛ همان- ۱۵ و ۱۴-۱۱-۵۶-۳۳۹ق).

تصویر شماره ۲. اتاق حسابرسی و بازرسی شرکت زیگلر در سلطان آباد حدود ۱۳۰۷ق. / ۱۸۹۰م.
(Ittig, 1992: 111)

مشکلات امنیتی شرکت زیگلر در ایران

یکی از مشکلات بزرگ تاجران در ایران دوره قاجار، مسئله امنیت جاده‌ای بود که هزینه‌ها و خطر سرمایه‌گذاری را افزایش می‌داد. حاکمان ایالات و حکومت مرکزی بارها سعی در حفظ این امنیت داشتند و دستورالعمل‌هایی را صادر و در مواقعی از خشونت نیز استفاده می‌کردند؛ اما با وجود فساد، فقر لجام گسیخته و نیروهای گریز از مرکز ایلی، پایانی برای این بحران متصور نبود. در این وضعیت، شرکت زیگلر، بخشی مهم از قدرت دیپلماسی و مالی خود را صرف انتقال سالم کالای خود می‌کرد (آرشیو اسناد وزارت امور خارجه، ۲۶-۱-۲۵- [بی تا]).

نمودار شماره ۱: آمار سرقت‌های اموال شرکت زیگلر در دوره قاجار^۱

(منبع: داده‌های استخراجی پژوهشگر از اسناد وزارت امور خارجه ایران)

حدود ۱۲۰۰ سند آرشیوی در وزارت امور خارجه ایران در مورد شرکت زیگلر وجود دارد که بخشی مهم از این اسناد، فهرست شکایت‌ها و اعتراض‌های شرکت زیگلر به وزارت امور خارجه و سفارت انگلستان درباره سرقت‌های جاده‌ای اموال شرکت و اعاده غرامت از دولت ایران بابت ضررهایی بود که به آن وارد شده بود. در نمودار شماره ۱، وضعیت سرقت این اموال در نقاط مختلف ایران تصویر شده است. لازم به ذکر است این آمار به معنای تمام شکایت‌ها و یا اعتراض‌های شرکت نیست. باید در نظر داشت با بخشی از این سرقت‌ها به روش کدخدامنشی و از طریق رایزنی حاکمان محلی و رؤسای طوایف و ایلات رسیدگی می‌شد و یا در بعضی مواقع ارزش کالای سرقتی به میزانی نبود که بخش حقوقی شرکت درگیر شکایت و پیگیری از کارگزاری‌های وزارت امور خارجه باشد. در این بین باید اسنادی را هم لحاظ کرد که به مرور زمان از بین رفته و یا ثبت نشده‌اند؛ بنابراین آمارهای نمودار شماره ۱، با توجه به اسناد موجود در وزارت امور خارجه تفکیک و بررسی شده‌اند.

^۱. عددهای ستون سمت چپ، اشاره به تعداد حمله‌ها به اموال شرکت در مسیرهای مختلف دارد.

آمار نمودار شماره ۱ نشان می‌دهد، بیشتر اموال سرقت‌شده شرکت زیگلر، در مسیرهای منتهی به درگاه‌های صادراتی و نقاط مرزی همچون خوزستان، همدان و آذربایجان صورت گرفته است. راه‌های خوزستان و لرستان با ۱۴ مورد ثبت‌شده در این اسناد، بیشترین سرقت کالاهای شرکت را نشان می‌دهند. شرکت زیگلر بعد از تولید فرش و دادوستد در زمینه خرید و فروش محصول‌های دیگر نظیر تریاک، نیازمند راه‌های زمینی و دریایی برای صادرات محصول خود به نقاط مختلف از جمله اروپا و آمریکا بود. محصول تمام شده از طریق چند مسیر به نقاط مختلف صادر می‌شد. یکی از این مسیرها، راه‌های لرستان و خوزستان بود. شرکت از این مسیر، کالاها را به شوشتر و رودخانه کارون می‌رساند و بعد از حمل به بصره، از آنجا با کشتی به اروپا صادر می‌کرد (Fontaine, 1987: 56).

بیشترین اعتراض شرکت زیگلر، از سرقت‌ها در همین راه‌های خوزستان و لرستان بود که در آن بختیاری‌ها، طوایف عرب، لر و لک نظیر کاکاوند‌ها دارای قدرت بودند. شرکت، بختیاری‌ها را متهم می‌کرد که با ناامن کردن این مسیر، سعی در گرفتن امتیازهای بیشتر از شرکت دارند که البته رؤسای بختیاری این اتهام را رد می‌کردند، این دزدی‌ها را به افراد سرکش نسبت داده و قول پیگیری به وزارت امور خارجه می‌دادند^۱ (آرشیو اسناد وزارت امور خارجه، ۱۹۶-۹-۲۶-۱۳۲۴ق؛ همان - ۵-۱۰-۵۵-۱۳۲۶ق). طوایف کاکاوند و الوار ساکن جاپلق^۲ نیز بسیار مورد انتقاد شرکت زیگلر بودند. این طوایف چندین بار قالی‌های کمپانی زیگلر را به سرقت بردند و نمایندگان شرکت را آزار و اذیت کردند. اطلاعاتی که شرکت زیگلر از سرقت‌های چاپقلی‌ها ارائه کرده بود جزئی و دقیق است. در این اسناد نام فردی به نام حاج علی محمد چاپقلی وجود دارد (همان - ۳-۵-۲۴-۱۳۲۵ق). که از طرف شرکت مسئول این نابسامانی معرفی شده بود.

چالش‌های شرکت در مسیر خوزستان، از زمان آغاز فعالیت، شروع و در بحران‌های انقلاب مشروطیت به اوج خود رسید. بعد از انقلاب مشروطه، بارها چاپقلی‌ها برای شرکت مشکل ایجاد کردند. حاکمان محلی منطقه نظیر شهاب لشکر و امیر افخم اقدام‌هایی انجام دادند و نیروهایی برای سرکوب آن‌ها ارسال کردند که البته شرکت این اقدام‌ها را ناکافی می‌دانست و بر سرکوب همیشگی آن‌ها و دریافت غرامت تأکید می‌کرد^۳ (همان - ۲۶-۱۱-۲۴-۱۳۱۷ق؛ همان - ۱۸-۵-۶۱-۱۳۲۶ق).

۱. در ۱۳۳۵ق/ ۱۹۱۳م. اموال شرکت در مسیر اهواز به اصفهان به سرقت رفت. یافتن تکه‌ای از پارچه‌های شرکت نزد محمدحسن بختیاری نوکر سردار ظفر باعث شد فشار به بختیاری‌ها برای استرداد اموال افزایش یابد (ساکما، شناسه سند ۳۶۰/۹۲۵۴، برگ ۱۷-۱).

۲. جاپلق منطقه‌ای وسیع و تاریخی در غرب ایران است که نواحی الیگودرز، شازند، ملایر، بروجرد و ازنا را در بر می‌گیرد. در اسناد وزارت امور خارجه، نام این منطقه به صورت چاپلق آمده است.

۳. برای بررسی کشمکش‌های الوار، کاکاوند‌ها و چاپقلی‌ها با شرکت زیگلر و سرقت اموال کمپانی در کزاز و شمس‌آباد بنگرید به: آرشیو اسناد وزارت امور خارجه، ۴۱-۵-۶۱-۱۳۲۶ق؛ همان - ۳۲-۵-۶۱-۱۳۲۶ق؛ همان - ۳۴-۵-۶۱-۱۳۲۶ق؛ همان - ۳۰-۱-۵۴-۱۳۲۸ق؛ همان - ۵۴-۱-۳۹-۱۳۲۸ق؛ همان - ۹-۱-۵۴-۱۳۲۸ق؛ همان - ۸۱-۱-۵۴-۱۳۲۸ق؛ همان - ۴۲-۱-۵۴-۱۳۲۸ق.

یکی دیگر از مسیرهای پرچالش شرکت زیگلر، راه‌های سلطان‌آباد بود که مرکز اصلی تولید و بسته‌بندی فرش به شمار می‌رفت. کالای نهایی سلطان‌آباد از طریق کاروان‌های زمینی از کرمانشاه به بغداد حمل می‌شدند. این مسیر کم‌هزینه‌تر بود؛ زیرا به دلایل مذهبی، کاروان‌های متعددی در این مسیر تردد می‌کردند و با هزینه‌هایی کمتر، قالی‌های شرکت را حمل می‌کردند.^۱ مشکلی که شرکت در قلب تولیدی خود یعنی سلطان‌آباد با آن مواجه بود، اعتراض‌های گروهی از مردم و روحانیان به سوءرفتارهای کارمندان و ماهیت سیاسی و اقتصادی شرکت بود (همان - ۳-۵-۲۴-۱۳۲۵ق). این گروه از قاعده‌ای که زیگلر ایجاد کرده بود ناراضی بودند و آن را ناسازگار با شریعت و حق توده ضعیف می‌دانستند؛ بنابراین از هرگونه آسیب به منافع و منابع شرکت دریغ نمی‌کردند. شرکت زیگلر در قالب مانوفاکتور^۲، چرخه‌ای ایجاد کرده بود که در آن کارگاه‌های قالی‌بافی متعدد در شهرها و روستاهای اطراف سلطان‌آباد و فراهان ایجاد شده بود. در این کارگاه‌ها، مجموعه‌ای از نیروهای انسانی اعم از زن، مرد و کودک به کار گرفته می‌شدند و دستمزد دریافت می‌کردند (ویشارد، ۱۳۶۳: ۱۳۵). دستمزد پایین و تولید انبوه، باعث اعتراض عمومی و ورشکستگی بسیاری از تاجران محلی شده بود. ناراضیان با پیوستن به آقا محسن مجتهد عراقی، روحانی منتقد دولت و شرکت زیگلر، اعتراض خود را به صورت رسمی اعلام کردند. شرکت زیگلر بارها به وزارت امور خارجه ایران درباره اقدام‌ها و تعرض‌های مجتهد عراقی و طرف دارانش به کالاهای خود اعتراض کرد و خواهان رسیدگی فوری به این مسئله بود. شرکت در نامه‌هایی به صورت کاملاً مفصل از اقدام‌های خود در سلطان‌آباد جهت ایجاد اشتغال و توسعه صنعت فرش ایران دفاع کرد و اقدام‌های مخالفان در سرقت اموال تجاری را سرآغازی برای نابودی صنعت فرش و آسیب به بافندگان دانست (آرشیو اسناد وزارت امور خارجه، ۱۳-۵-۲۴-۱۳۲۵ق). سفارت انگلستان نیز با حمایت کامل از شرکت زیگلر، دولت ایران را برای انجام تعهدهای خود و مقابله با مجتهد عراقی زیر فشار قرار داد (همان - ۱۴-۵-۲۴-۱۳۲۵ق). دولت مشروطه سعی کرد با میانجیگری این مشکل را حل کند. از محتوای نامه‌های مشیرالدوله به حاکم سلطان‌آباد چنین به نظر می‌رسد که مشروطه خواهان علاقه نداشتند به منافع شرکت ضرر وارد شود؛ زیرا کشور در بحران سیاسی و اقتصادی قرار داشت و فشار به شرکت زیگلر که نمونه موفق تجارت در ایران قلمداد می‌شد، می‌توانست عواقب ناگوار

^۱ در مورد آمار صادرات اقلام از کرمانشاه به بغداد در ۱۸۷۰ تا ۱۸۷۲ بنگرید به:

Herbert, C, Trade ti Baghdad, in PAP 1870, LXIV: 1871 LXV: 1872 LVii

^۲ مانوفاکتور نظامی است که در آن نیروی انسانی بدون فناوری صنعتی، در یک مجموعه استاد و شاگردی، کالا تولید می‌کند و دستمزد روزانه می‌گیرد.

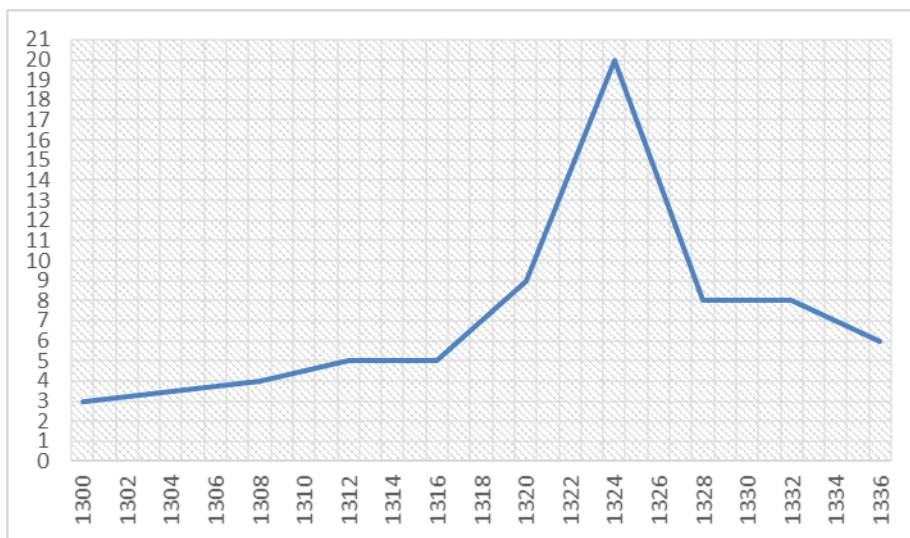
سیاسی و اقتصادی به دنبال داشته باشد؛ بنابراین مشیرالدوله با دستورهایی به نظام السلطنه وزیر داخله و برشمردن اقدام‌های مهم شرکت زیگلر، خواستار حمایت همه‌جانبه از آن و رفع کدورت و مصالحه با مخالفان شرکت شد (همان-۴۰-۵-۶۱-۱۳۲۶ق.). مشیرالدوله تأکید داشت حفاظت از امنیت تجارت و شرکت زیگلر از وظایف دولت مشروطه است و خواستار حفظ مناسبات دوستانه میان قالی‌بافان و شرکت زیگلر گردید (همان-۴۲-۵-۶۱-۱۳۲۶ق.; همان-۴۷-۵-۶۱-۱۳۲۶ق.).

از نمودار شماره ۱ چنین استنباط می‌شود که راه‌های منتهی به تبریز و طرابوزان مسیری مهم اما پرخطر برای صادرات کالاهای شرکت زیگلر بود. گزارش‌هایی متعدد از سرقت اموال شرکت زیگلر در مسیر تهران، خوی، تبریز و طرابوزان در دست است (همان-۴۰-۱۸-۳۰-۱۳۱۵ق.). آذربایجان به علت قرارگرفتن در مسیر انتقال کالا به آناتولی و اروپا اهمیت داشت. از طرفی دیگر، استانبول به عنوان واسطه تجاری بین ایران و اروپا نقشی مهم در این مسیر بین‌المللی ایفا می‌کرد. کالاهای پنبه‌ای منچستر ابتدا به استانبول حمل می‌شدند و از طریق کشتی‌های بخار به طرابوزان و تبریز می‌رسیدند (Issawi, 1970: 18-27). از استانبول تاجران کشورهای مختلف از جمله تاجران آذربایجانی، ارمنی و یونانی مدام بین کشورهای همسایه در حرکت بودند و به تجارت کالا می‌پرداختند. خاک عثمانی نیز بازار مصرف خوبی بود و کالاهای ایرانی در سوریه، مصر و عراق به فروش می‌رفت.

تجارت ابریشم که تا ۱۲۸۰ق./۱۸۶۴م. حدود ۸۳/۷ درصد کل صادرات ایران را تشکیل می‌داد، در ۱۲۸۴ق./۱۸۶۷م. به دلیل بحران‌های متعدد به پایین‌ترین حد خود یعنی ۱۰ درصد کل صادرات ایران رسید. جنگ‌های کریمه این وضعیت را پیچیده‌تر و شکننده‌تر کرد. بازیگران منطقه‌ای و جهانی با ورود به چالش روسیه و عثمانی، عملاً باعث افزایش جغرافیای جنگ و در نتیجه از رونق افتادن مسیرهای تجاری ایران به خاک اروپا شدند. با اتمام بحران کریمه، شرکت‌های انگلیسی به واسطه کمک دولتشان به عثمانی در طول جنگ کریمه امتیازهای تجاری گرفتند و شبکه خرید، حمل‌ونقل فرش و کالاهای دیگر را به اروپا عهده‌دار شدند (Coxen, 1884: 2). دولت روسیه نیز علاقه‌مند بود مسیر دریای سیاه را رونق بخشد تا سهمی بیشتر از تجارت منطقه به دست بیاورد؛ بنابراین کشتی‌های بخار روسی، اتریشی، ترکی و انگلیسی با استفاده از زیرساخت‌های جدید همچون راه آهن و ایجاد بندرگاه جدید در طرابوزان، میزان انتقال حجم کالا را از ۲۲ هزار تن در ۱۲۵۳ق./۱۸۳۷م. به ۲۳۱ هزار تن در ۱۳۰۷ق./۱۸۹۰م. افزایش دادند. این امر و ثبات سیاسی نسبی در منطقه، کمکی فراوان به توسعه تجارت و صادرات ایران کرد که در اواخر قرن نوزدهم میلادی، صادرات فرش مهم‌ترین

کالای صادراتی آن به شمار می‌رفت (The Tabriz-Trabzon Trade, 1970: 18-21) اما با تمام این احوال، صادرات کالا از این مسیر بی‌اشکال نبود و بارها کاروان‌های عبوری از این مسیر مورد حمله و سرقت قرار می‌گرفتند.

اسناد و گزارش‌های تاریخی نشان می‌دهند در آستانه انقلاب مشروطیت، جاده تهران به تبریز و طرابوزان، ناامن‌تر و بی‌ثبات‌تر شد. در دوران انقلاب و استبداد صغیر، بسیاری از حجره‌های شرکت در تبریز و اموال تجاری آن به صورت تعمدی غارت می‌شدند و شرکت ضررهای زیادی متحمل شد.^۱ نمودار شماره ۲، سیر صعودی ناامنی را برای شرکت زیگلر بعد از مرگ ناصرالدین شاه نشان می‌دهد که در انقلاب مشروطیت به اوج خود رسید.

نمودار شماره ۲. آمار حمله‌ها به کاروان‌های شرکت زیگلر در دوره قاجار^۲

(منبع: داده‌های استخراجی پژوهشگر از اسناد وزارت امور خارجه ایران)

مشکلات حقوقی شرکت زیگلر در ایران

علاوه بر ناامنی‌هایی که بر تولید و صادرات محصول‌های شرکت زیگلر تأثیر می‌گذاشت، دایه‌های حقوقی نیز مشکلاتی را برای شرکت ایجاد کرده بود. این مشکلات شامل بدهکاری تاجران، مطالبه‌های مالی، اعمال نفوذ حاکمان محلی از جمله ظل‌السلطان و طولانی شدن

^۱. برای بررسی وضعیت شرکت زیگلر در تبریز در انقلاب مشروطیت بنگرید به: حسینی، آفازاده، آرمون، ۱۳۹۷: ۹۳-۱۱۴.

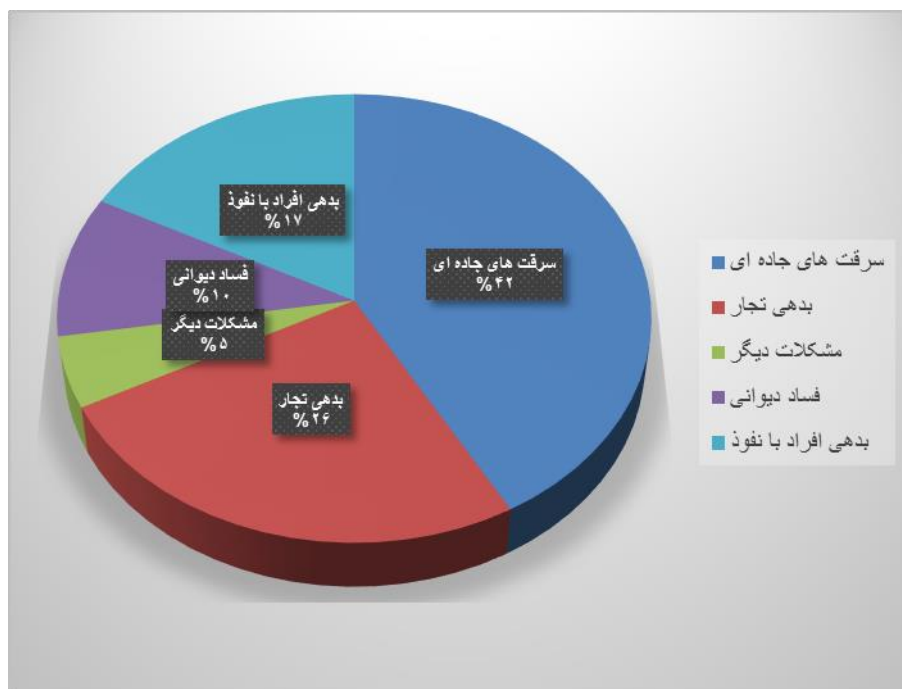
^۲. عددهای ثبت‌شده در نمودار، تعداد حمله‌ها و سال‌های قمری این حمله‌ها را به کاروان‌های تجاری شرکت زیگلر نشان می‌دهد.

داعیه‌های حقوقی بود. فعالیت بنگاه‌های اقتصادی در دوره قاجار در نبود مرکزهای حقوقی مستقل و سازمان‌یافته و فقدان فعالیت‌های بانک‌های بین‌المللی، بر مبنای اعتماد دوطرفه و استفاده از ابزارهای معامله سنتی نظیر برات و سفته انجام می‌شد. چرخه حیات اقتصادی شرکت زیگلر نیز در این چهارچوب و با معتمدان محلی صورت می‌پذیرفت.^۱

در این چرخه، تقلب، دزدی، اختلاس و شکایت اجتناب‌ناپذیر بود؛ بنابراین شرکت با مجموعه‌ای از چالش‌های سیاسی، اقتصادی و دیوانی مواجه بود. بخشی از این چالش‌ها با حمایت جدی سفارت بریتانیا در تهران رفع می‌شد. اموال و کارکنان شرکت زیگلر تبعه انگلستان محسوب می‌شدند و بارها سفارت انگلستان با پیگیری و اعمال نفوذ، منافع شرکت را تضمین کرد. این حمایت از ترخیص سریع و تفتیش نکردن اسباب وارداتی و صادراتی شرکت (ساکما، شناسه ۲۹۵/۷۸۱۰، برگ ۴۵، ۱۳۰۱ق؛ وحید، ۱۳۵۴: ۱۱۰۵)، تا تهدید به استفاده از تحریم و زور متغیر بود. هرچند دولت انگلستان به کرات از بی‌توجهی حکومت ایران به شکایت‌های مربوط به شرکت زیگلر گله داشت (آرشیو اسناد وزارت امور خارجه، ۴۶ و ۴۵-۱۸-۳۰-۱۳۱۵ق)؛ اما مهم‌ترین پشتوانه حقوقی و سیاسی شرکت در ایران، همین سفارت انگلستان بود. کرزن این حمایت را منطقی و در راستای کمک به عایدی‌های مؤسسه‌های اقتصادی لانکاشیر انگلستان می‌دانست و از علاقه لرد سالیسبوری وزیر خارجه انگلیس برای تأسیس کنسولگری در اصفهان صحبت می‌کرد تا کارایی فعالیت‌های شرکت زیگلر در اصفهان و شهرهای اطراف افزایش یابد (کرزن، ۱۳۸۰: ۵۱/۲).

در تفکیک موضوعی اسناد وزارت امور خارجه ایران، درصدهایی قابل تأمل به دست آمد که در نمودار شماره ۳ به نمایش درآمده است. حدود ۴۲ درصد اسناد، به سرقت اموال و کالاهای شرکت در مسیرها ارتباط دارد که مفصل در مورد آن بحث شد. حدود ۲۶ درصد از این اسناد به بدهی تاجران ایرانی و حدود ۱۷ درصد مربوط به بدهی افراد بانفوذ به شرکت زیگلر است. همچنین حدود ۱۰ درصد این اسناد به فساد دیوانی در فعالیت‌های شرکت زیگلر و ۵ درصد به مشکلات متفرقه دیگر این شرکت اشاره دارند.

^۱ برای بررسی رابطه شرکت و معتمدان محلی، تهیه مواد خام شرکت و چگونگی پرداخت حقوق به بافندگان بنگرید به: U.K. Foreign Office Records, *Diplomatic and Consular Reports*, A.S, 1882: 57.

نمودار شماره ۳. درصد تفکیکی مشکلات شرکت زیگلر در ایران

(منبع: داده‌های استخراجی پژوهشگر از اسناد وزارت امور خارجه ایران)

در نظام توزیع کالا، شرکت زیگلر محصولات نهایی خود را از طریق تاجران بنکدار و یا خرده پا برای مصرف داخلی ایران عرضه می‌کرد و در قبال آن هزینه دریافت می‌کرد. این هزینه گاهی به صورت اقساط و گاهی به صورت برات، حواله یا سفته بود. در این دادوستد، تاجرانی بودند که به دلایل مختلف از پرداخت پول و یا اقساط شرکت زیگلر خودداری می‌کردند که باعث نارضایتی شرکت و اعلام شکایت از این تاجران می‌شد (آرشیو اسناد وزارت امور خارجه، ۱۰۲-۱۸-۳۰-۱۳۱۵ق؛ ساکما، شناسه سند ۳۶۰/۷۲۳۰، برگ ۲۶-۱، ۱۳۳۵ق.).

وزارت امور خارجه ایران، برای حل مشکل اتباع خارجی، در ایالات مختلف کارگزاری‌هایی ایجاد کرده بود تا دعوای حقوقی خارجی‌ان در این مراکز حل و فصل شود. شرکت زیگلر از طریق این کارگزاری‌ها، سفارت انگلستان در تهران، کنسولگری‌های انگلستان، محکمه تجارت، نامه نگاری مستقیم به شاه و یا صدراعظم، بردن شکایت نزد والیان مختلف و در نهایت با وکیل‌های خود، سعی در دریافت این بدهی‌ها داشت؛ به‌عنوان مثال می‌توان به شکایت کنسولگری انگلستان در شیراز به حاکم فارس جهت پرداخت بدهی محمد کریم حریرفروش به شرکت زیگلر (ساکما، شناسه سند ۲۹۳/۴۱۳۸۷، برگ ۱۵-۱۰،

۱۳۳۶ق.) و یا درخواست شرکت زیگلر از حاکم اصفهان جهت وصول بدهی سید محمود تاجر اصفهانی اشاره کرد (آرشیو اسناد وزارت امور خارجه، ۱۰-۳-۲۵-۱۳۱۷ق.). نمونه دیگر، شکایت کلارک یکی از مدیران شرکت زیگلر از عبدالکریم خان خالقی در محکمه تجارت تهران بابت مطالبه های مالی است (ساکما، شناسه سند ۲۹۸/۷۳۸۰۴، ۱۳۰۸ق.) شرکت زیگلر بعد از پیروزی در داعیه ها، از راه های مختلف این مبلغ ها را نقد می کرد. در بعضی موقع ها، دارایی های تاجر بدهکار به وسیله شرکت ضبط می شدند؛ مانند اموال آقا محمد صراف تاجر اصفهانی که بعد از ورشکستگی، دفترهای حسابش به نفع شرکت زیگلر مصادره شد (آرشیو اسناد وزارت امور خارجه، ۳۹-۱۱-۲۴-۱۳۱۷ق.) یا زمین و خانه تاجر بدهکار، به نفع شرکت برای فروش گذاشته و در مواردی به قیمتی کمتر از قیمت بازار، قیمت گذاری و مصادره می شد؛ مانند توقیف اموال تاجری به نام محمدصادق (همان: ۱۶-۱۱-۲۴-۱۳۱۷ق.)، تصاحب ملک میرزا تراب متوفی بابت بدهی اش به شرکت (همان: ۲۷-۱۱-۲۴-۱۳۱۷ق.) و فروش خانه عبدالوهاب یکی از تاجران یزدی بابت نپرداختن قبض های شرکت (همان: ۳۶ و ۳۵-۱۱-۲۴-۱۳۱۷ق.).

حدود ۲۷ درصد از مشکلات شرکت زیگلر در ایران به بدهی افراد بانفوذ حکومتی و فساد دیوانی بازمی گشت. شرکت در محدوده جغرافیای وسیعی فعالیت می کرد و علاوه بر تجارت فرش، به تجارت تریاک، محصولات کشاورزی، پنبه، ابریشم و انواع پارچه مشغول بود (فلور، ۱۳۶۶: ۴۴۰)؛ بنابراین با طیفی گسترده از تاجران و عموم مردم مستقیم و غیرمستقیم در ارتباط بود؛ اما معمولاً شرکت، کارهای پخش و جزئی فروشی را به عهده نمی گرفت و به تجارت در ابعاد کلان اعتقاد داشت. تنوع گسترده فعالیت، میزان نقدینگی زیاد و نفوذ سیاسی شرکت، باعث مراوده های بسیار نزدیک آن با افراد دارای نفوذ در حکومت قاجار از جمله شاه، درباریان، شاهزادگان، والیان ایالات، تاجران بزرگ و افراد مذهبی مشهور شده بود؛ به عنوان نمونه، شرکت چند بار کالاهایی را برای مظفرالدین شاه، صمصام السلطنه و دیگر درباریان از طریق پست از انگلستان و آلمان وارد ایران کرد (آرشیو اسناد وزارت امور خارجه، ۱-۷-۲-۱۳۱۸ق؛ ۶۷-۳-۲۱-۱۳۲۱ق.).

شرکت زیگلر با این افراد معروف تجارت می کرد، قرض و هدیه می داد، کالا را قسطی می فروخت و رشوه پرداخت می کرد؛ ولی در زمان هایی هم تنش هایی بین شرکت و این افراد وجود داشت. چالش های حقوقی شرکت با معزالملک، همدم السلطنه و مستعان السلطان از پرونده های مهم حقوقی شرکت در ایران بود (همان، ۷-۳/۹-۳-۱۳۲۰ق؛ ساکما، شناسه سند ۳۶۰/۸۱۶۱؛ ۱۳۲۸ق؛ ساکما، شناسه سند ۳۶۰/۸۸۳، ۱۳۳۳ق.).

چالش‌های شرکت زیگلر در اجرای تغییرها در طرح و بافت فرش سنتی ایران

شرکت زیگلر در فاصله‌ای بسیار کوتاه توانست محصول‌های تولیدی خود را در سلطان‌آباد به نشان تجاری جهانی تبدیل کند و بازاری بزرگ در اروپا به دست بیاورد. بازارهای سرمایه اروپا و آمریکا، به فرش سنتی ایران کشش داشتند که به صورت طبیعی و دستی بافته می‌شد و در بافت آن از ماشین خبری نبود. به قول کرزن کمتر آمریکایی بود که علاقه نداشت فرش ایرانی با آن کیفیت ممتاز و رنگ طبیعی که نماد تمدن شرق بود، روی دیوار خانه‌اش باشد (کرزن، ۱۳۸۰: ۶۲۴/۲).

شرکت زیگلر در سلطان‌آباد، نظام تولیدی سازمان‌دهی کرد که اساس آن، نیروی متخصص روستایی و کودکان بودند. آمارها نشان می‌دهند کشاورزی به صورت سنتی، عمده درآمد جامعه‌های روستایی و صنایع دستی، کمک‌خرج خانوارها در ایران بود. تولید این صنایع که فرش هم جزء آن‌ها محسوب می‌شد، به زنان، دختران و پسرانی واگذار می‌شد که به دلایل مذهبی و فیزیکی قادر به انجام کارهای بیرون از خانه یا دشوار نبودند؛ بنابراین بخشی عمده از نیروی انسانی در ایران، در صنعت فرش‌بافی کار می‌کردند و حجمی گسترده از بازار نیروی کار، به سمت قالی‌بافی گرایش پیدا کرده بود. جان فوران این تعداد را تا انتهای قرن نوزدهم میلادی، نصف جمعیت ایران می‌داند (فوران، ۱۳۷۱: ۹۳).

شرکت مواد خام اولیه نظیر نخ چله، خامه رنگ‌شده و ابزارهای بافت اولیه را تأمین و در اختیار این نیروها قرار می‌داد. از طرح و نقشه خبری نبود و بافندگان با اعتماد به مخیله و از روی حافظه بافندگی می‌کردند؛ بنابراین دو قالی کاملاً شبیه یکدیگر نبودند حتی اگر دو قالی باف از روی یک طرح قالی می‌بافتند که البته به ندرت اتفاق می‌افتاد (پسمنتیت، ۱۳۹۶: ۱۷۹). رنگ‌های گیاهی، مایه اولیه این قالی‌ها بودند و حدود ۲۵ تا ۳۰ نوع فرش با طرح‌های مختلف و بی شباهت به هم در نقاط مختلف ایران بافته می‌شدند؛ بنابراین زیبایی فرش ایرانی از دوره صفوی در دنیا شناخته شده بود؛^۱ ولی مشکل اصلی در دوره قاجار، بازاریابی بین‌المللی و شناساندن صنایع دستی ایران به جهان بود. دولت قاجار و سپس شرکت‌های چندملیتی نظیر زیگلر، اقدام‌هایی را در این زمینه انجام دادند.

نمایشگاه بین‌المللی وین در ۱۲۹۰ق. / ۱۸۷۳م. اولین حرکت جدی دولت قاجار در معرفی دستاوردهای ایران بود.^۲ در این نمایشگاه، تاجران ایرانی و تعدادی از اروپاییانی که در

^۱ در مورد طرح‌های قالی ایرانی در قرن شانزدهم میلادی و فرش‌های قدیمی اهدایی پادشاهان صفوی به شاهان اروپایی بنگرید به: Wyche, 1963: 35-39; A Persian Carpet, 1925: 50-53

^۲ ایران در ۱۲۸۱ق. و ۱۳۲۸ق. تلاش‌هایی مشابه در بازار تجاری پاریس و نمایشگاه بین‌المللی رم، برای نمایش فرش ایرانی انجام داد. (آرشیو اسناد وزارت امور خارجه، ۲۱-۲۷-۱۱-۱۲۸۱ق؛ همان-۲۶-۲-۱۸-۱۳۲۸ق.)

ایران فعال بودند، مصنوع‌هایی را از ایران عرضه کردند که به سرعت موردپسند قرار گرفتند^۱ و بنگاه‌های چندملیتی برای سرمایه‌گذاری در صنعت فرش، ابریشم و حمل‌ونقل ایران ترغیب شدند (Sakmato, 1993: 61). بعد از نمایشگاه وین، درخواست برای فرش‌های قدیمی ایران، به سرعت افزایش یافت، به طوری که این فرش‌ها در بازار بسیار کمیاب و گران شدند (Helfgott, 1994: 16). نتیجه این شد که صنعت قالی‌بافی از یک حرفه روستایی و سنتی، به کالایی با الگوهای بین‌المللی تبدیل شد که حفظ آن نیازمند نگرشی نو بود.

شرکت زیگلر از حدود ۱۳۰۰ق. / ۱۸۸۳م. به منظور رفع نیازهای بازارهای هدف، به فکر تغییر الگوهای بافت افتاد و بنابراین با توجه به الگوهای قدرت خرید در غرب، به بافت انواع فرش روی آورد. فرش‌های ضخیم، معمولی و ظریف که تفاوت آن‌ها در کیفیت، رنگ، ابعاد، طرح، نقشه و تعداد گره بود.

این اقدام شرکت، در همان زمان و بعدها توسط پژوهشگران عرصه تاریخ و فرش بررسی و نقد شد. گروهی این اقدام را درست و در راستای هماهنگی بخش تولید و مصرف تعبیر کردند که توانست جایگاه شرکت زیگلر را در عرصه بین‌المللی ممتاز کند. این گروه معتقد بودند شرکت زیگلر کاملاً طرح فرش سنتی ایران را با ایده‌ای جدید جایگزین نکرد بلکه برای طیف‌های گوناگون با تفکرهای متفاوت، فرش تولید کرد و برای پیشبرد این هدف، به تنوع دست زد. امیل آلپیگر که در متن حوادث قرار داشت، به صراحت اقتباس از الگوهای غربی در فرش سنتی ایران را برای حفظ بازار مصرف غرب، ضروری می‌دانست. Jackson, 2016, (104). نمونه دیگر، کاسپار پوردون کلارک^۲ (۱۸۴۶-۱۹۴۶)، مدیر موزه کنزینگتون جنوبی^۳ است که میزبان بسیاری از فرش‌های قدیمی و ارزشمند ایران برای موزه‌اش بود. او شرکت زیگلر را به دلیل اصلاح ساختار فرش ستایش می‌کرد (Clarke, 1986: 30-43).

گروهی دیگر معتقد بودند شرکت زیگلر به‌بهای تجاری‌سازی نشان خود و با تغییر الگوهای سنتی فرش ایرانی، آسیبی جدی به هویت فرهنگی و هنری فرش ایران وارد کرد (Whigham, 1902: 5). سفیر آمریکا در ایران از این سیاست‌های اصلاحی با تعبیر قربانی کردن مرغ تخم‌طلا برای گوشتش یاد و پیش‌بینی کرد اگر روند جدید شرکت در فن بافت فرش ایرانی ادامه پیدا کند، ضربه‌ای بزرگ به صنعت فرش ایران وارد می‌شود (بنجامین، ۱۳۶۹: ۳۱۹).

^۱. در مورد نقش تاجران فرش تبریزی در نمایشگاه بین‌المللی وین بنگرید به: ژوله، پژوهشی در فرش ایران، ۱۳۸۱: ۱۶۰.

^۲. Caspar Purdon Clarke

^۳. South Kensington

با سیاست دروازه‌های باز دولت قاجار، بورژوازی تجاری با کمک بهره‌کشی انسانی، نظمی پدید آورد که در آن، اولویت شرکت زیگلر، بهره و سود بیشتر و تأمین قالی‌هایی بود که پیش‌پرداخت‌های آن انجام شده بود؛ بنابراین کارگاه‌های تولیدی متمرکزتر شدند تا بهره‌وری و سرعتی بیشتر در تولید داشته باشند. این نگرش در صرفه‌جویی مالی و افزایش حجم صادرات، منجر به تغییرهایی اساسی در شیوه بافت فرش‌های سنتی ایران شد.

اولین قربانی این دیدگاه جدید، کیفیت پشم بود که بیشتر قالی‌های دوره قاجار از آن بافته می‌شد. پشم محلی، تأثیری مستقیم بر کیفیت فرش داشت. اگر پشم سفت و فشرده بود، قالی‌ها خشن و سخت می‌شد (عیسوی، ۱۳۶۲: ۴۷۰). در بخش فراهان سلطان‌آباد، به‌علت وجود دام‌های زیاد، در ابتدا مشکلی برای تأمین پشم وجود نداشت و دامداران و عشایر، پشم موردنیاز را تأمین می‌کردند. در موقع کمبود هم با واردات پشم از کرمانشاه، وضع مدیریت می‌شد؛ زیرا شرکت بر جریان خرید پشم نظارت مستقیم داشت (Gleadowe, 1904-1905: 93) اما به‌مرور با افزایش تقاضا برای قالی‌های زیگلر و فعالیت بنگاه‌های فرش‌بافی دیگر در ایران مانند تجارتخانه کاستلی^۱ از ایتالیا، شرکت آمریکایی فرش شرق^۲، شرکت فرش غازان^۳ و شرکت آلمانی پتاگ، تأمین پشم با مشکل مواجه شد.

تقاضای زیاد برای پشم، قیمت این محصول را در ربع آخر قرن نوزدهم میلادی چندین برابر کرد؛ برای مثال در طول ۱۳۲۴-۱۲۷۹ق. / ۱۹۰۶-۱۸۶۳م. قیمت پشم در خراسان چهار برابر شد (سیف، ۱۳۷۳: ۱۸۲). در سلطان‌آباد پشم از هر کجای دیگر گران‌تر بود. یک خروار پشم در ۱۳۱۰ق. / ۱۸۹۳م. ۸۰۰ قران بود در حالی که در خراسان به نصف قیمت یعنی ۴۰۰ قران مبادله می‌شد. قیمت پشم سلطان‌آباد در ۱۰ سال بعد یعنی ۱۳۲۱ق. / ۱۹۰۳م، دو برابر شد و به حدود ۱۵۰۰ تا ۱۶۰۰ قران در هر خروار رسید (Maclean, 1904: 33). علاوه بر رقابت شرکت‌های تجاری، مرگ‌ومیر حاصل از بیماری دامی^۴ و سقوط ارزش پول ایران، در این مشکل مؤثر بود که حاصل آن استفاده شرکت زیگلر از پشم‌های نامرغوب بود. اقدام دیگر شرکت که در آسیب‌شناسی صنعت فرش دوره قاجار باید تحلیل شود، استفاده از نقشه به‌جای واگیره، تغییر در ابعاد و طرح‌های داخل فرش بود. واگیره یا جابه‌جایی، طرح بسیار ساده قالی‌باف روی تکه‌ای کاغذ یا چوب بود که امکان تفسیر روند

^۱. John Castelli

^۲. Eastern Rug and Trading Company

^۳. Kazan Carpet Company

^۴. در مورد افزایش قیمت پشم و دلایل آن بنگرید به گزارش‌های کنسول جونز:

Report by Consul-General Jones on the State of Trade in the Province of Azerbaijan during the Year 1872, GBPP 1873, LXV, A & P 27, p. 968.

بافت را به بافنده می‌داد. این طرح، راهنمای قالی‌باف بود که با قدرت تخیل و فن‌های شخصی او ارتباط مستقیم داشت و مبنای بافت فرش به حساب می‌آمد (پاتریس، ۱۳۷۸: ۱۳۸؛ Fontaine, 1987: 54). تا قبل از شروع گسترده تجارت فرش، نواحی فراهان و روستاهای اطراف، همدان، آباد، شیراز، نائین و اصفهان مرکزهایی مهم بودند که فرش‌های گره‌دار در آنجا بافته می‌شدند (Helfgott, 1987: 116-118)

شرکت زیگلر به جای واگیره از نقشه شطرنجی بهره برد. نقشه‌ای که مانند صفحه شطرنج دارای تعداد زیادی مربع بود و هر خانه مربعی، یک گره محسوب می‌شد. نکته مثبت این طرح، نظارت دقیق‌تر در کار قالی‌بافان و سرعت‌بخشیدن به بافت بود؛ زیرا از یک نقشه، چندین قالی هم‌شکل و هم‌رنگ بافته می‌شد؛ اما نکته منفی سلب اختیار و کاهش ایده‌پردازی شخصی بافنده بود. بافنده دیگر از تخیل خود در هنر دستی بی‌بهره شد و مانند یک ماشین، طرح‌های آماده را می‌بافت؛ بنابراین بعد خلاقیت بافنده در اثر نهایی، به کمترین حد خود رسید (Seyf, 1990: 206).

در طراحی نقشه‌ها، از طراحان اروپایی و یا آمریکایی استفاده می‌شد و این امر در هویت فرش‌های سنتی ایرانی تأثیر منفی گذاشت؛ زیرا این طراحان از مؤلفه‌های هنری و فکری غرب الگو می‌گرفتند که فاصله‌ای زیاد با هنر ایرانی داشت؛ به‌عنوان مثال استفاده از طرح سربازی فرانسوی در میانه فرش سنتی ایرانی، متعارض با الگوهای سنتی کهن فرش ایرانی بود. البته این بدان معنا نبود که زیگلر از الگوهای ایرانی استفاده نمی‌کرد. در بسیاری مواقع طرح‌های ایرانی نیز کاربرد خود را داشتند و حتی شرکت سعی در ثبت حقوقی آن‌ها در ایران داشت. یک بار، شرکت توانست مظفرالدین شاه را راضی کند طرح قالی‌های عنبر را به نام شرکت زیگلر بشناسد و از تاجران تعهد بگیرد از این طرح‌ها استفاده نکنند (آرشیو اسناد وزارت امور خارجه، ۴-۷-۲۴-۱۳۱۹ق).

در نهایت، با اجرای این تغییرها توسط شرکت زیگلر، در تولیدهای نهایی، سنت‌های طراحی و رنگ‌بندی قالی ایرانی شکسته شدند و اصالت‌های بومی زیر تأثیر قرار گرفتند. فرش سنتی ایرانی در مناسبات میان سرمایه‌داری بهره‌بری و استثمارگرانه، دچار ایستایی هنری شد و فرایند تولید آن با مشکلاتی مختلف مواجه گشت که شرکت‌های غربی در آن بی‌تقصیر نبودند. این شرکت‌ها در نشان‌دار کردن فرش ایرانی در عرصه جهانی نقشی مثبت ایفا کردند و بر کمیت قالی‌های ایرانی افزودند؛ اما در نهایت، سیاست‌های آن‌ها از کیفیت فرش‌های ایرانی کاست و بر هویت آن صدمه وارد کرد.

تصویر شماره ۳. علامت شرکت زیگلر روی محصولات (ایلخان، ۱۳۹۳: ۱۵۹)

نتیجه

شرکت زیگلر، یک شرکت سرمایه گذار خارجی بود که در دوره قاجار با حمایت دولت بریتانیا در تبریز و سپس سلطان آباد دست به صادرات و واردات کالا از جمله منسوجات و ابریشم زد و با ایجاد شبکه‌ای گسترده از تولید و صادرات فرش سنتی ایران، به سودآوری زیاد دست یافت. از دوره صفوی تا قاجار، به‌علت مشکلات اقتصادی، صنایع قالی‌بافی ورشکسته شده بودند و تولید قالی که در دوره صفوی ارزش خود را نشان داده بود، دچار وقفه شد. نگاهی به کالاهای صادراتی اوایل دوره قاجار گواه این است که فرش کالایی مهم برای صادرات به شمار نمی‌رفت؛ اما انباشت سرمایه در بازارهای جهانی و علاقه بازاریهای آمریکا و اروپا به کالاهای مصرفی و تزئینی باعث شد فرش سنتی ایران مورد توجه قرار گیرد و بخشی بزرگ از بازار سرمایه و نیروی انسانی را به سمت خود جذب کند، به طوری که ده‌ها شرکت خارجی و داخلی در تولید و عرضه فرش‌های ایرانی دوره قاجار فعال بودند که شرکت زیگلر یکی از آنها و شاید معروف‌ترین آنها بود.

شرکت زیگلر در دوران فعالیت خود در ایران، با چند دوره بحران مواجه شد. بحران کرم ابریشم، بحران مواد غذایی، بحران انقلاب مشروطیت، بحران جنگ جهانی اول و بحران‌های فرعی مانند دزدی، ناامنی، اختلاس، رشوه و غیره از چالش‌های مهم شرکت بود. اقتصاد نیمه‌ایستا و پیش‌سرمایه‌داری که نیروهای مولد و پیش‌برنده اقتصادی و فکری آن به‌وسیله

استبداد سرکوب شده بودند به همراه بوروکراسی ناکارآمد و فساد گسترده، مانع های تمام سرمایه گذاران در ایران از جمله زیگلر بودند.

از طرف دیگر، فعالیت شرکت زیگلر و شرکت های مشابه، گسترش مناسبات تجاری را با دنیای سرمایه داری رقم زد که در راستای پاسخ گویی به نیاز سرمایه سالاری تحلیل کردنی است. نیازی که باعث شکل گیری صنایع جدید در ایران نشد و صنعت نوپا را نابود کرد. دولت قاجار در قرن نوزدهم، توسعه ای قابل ملاحظه از لحاظ عددی تجربه کرد؛ اما این رشد در چهارچوب توسعه وابسته ارزیابی می شود؛ یعنی از لحاظ شکل و محتوا به شدت محدود و در زیر عناصر خارجی قرار گرفت.

منابع و مآخذ

اسناد:

- اسناد وزارت امور خارجه ایران -

- صفحه ۲۱ - پرونده ۲۷ - کارتن ۱۱ - ۱۲۸۱ق.
- صفحه ۴۰ - پرونده ۱۸ - کارتن ۳۰ - ۱۳۱۵ق.
- صفحه ۴۵ و ۴۶ - پرونده ۱۸ - کارتن ۳۰ - ۱۳۱۵ق.
- صفحه ۱۰۲ - پرونده ۱۸ - کارتن ۳۰ - ۱۳۱۵ق.
- صفحه ۱۶ - پرونده ۱۱ - کارتن ۲۴ - ۱۳۱۷ق.
- صفحه ۲۶ - پرونده ۱۱ - کارتن ۲۴ - ۱۳۱۷ق.
- صفحه ۲۷ - پرونده ۱۱ - کارتن ۲۴ - ۱۳۱۷ق.
- صفحه ۳۵ و ۳۶ - پرونده ۱۱ - کارتن ۲۴ - ۱۳۱۷ق.
- صفحه ۳۹ - پرونده ۱۱ - کارتن ۲۴ - ۱۳۱۷ق.
- صفحه ۱۰ - پرونده ۳ - کارتن ۲۵ - ۱۳۱۷ق.
- صفحه ۱ - پرونده ۷ - کارتن ۲ - ۱۳۱۸ق.
- صفحه ۳ - پرونده ۷ - کارتن ۲۴ - ۱۳۱۹ق.
- صفحه ۴ - پرونده ۷ - کارتن ۲۴ - ۱۳۱۹ق.
- صفحه ۵ - پرونده ۷ - کارتن ۲۴ - ۱۳۱۹ق.
- صفحه ۷ - پرونده ۳/۹ - کارتن ۳ - ۱۳۲۰ق.
- صفحه ۶۷ - پرونده ۳ - کارتن ۲۱ - ۱۳۲۱ق.

- صفحه ۱۹۶ - پرونده ۹ - کارتن ۲۶ - ۱۳۲۴ق.
صفحه ۳ - پرونده ۵ - کارتن ۲۴ - ۱۳۲۵ق.
صفحه ۱۳ - پرونده ۵ - کارتن ۲۴ - ۱۳۲۵ق.
صفحه ۱۴ - پرونده ۵ - کارتن ۲۴ - ۱۳۲۵ق.
صفحه ۱۸ - پرونده ۵ - کارتن ۶۱ - ۱۳۲۶ق.
صفحه ۳۲ - پرونده ۵ - کارتن ۶۱ - ۱۳۲۶ق.
صفحه ۳۴ - پرونده ۵ - کارتن ۶۱ - ۱۳۲۶ق.
صفحه ۴۰ - پرونده ۵ - کارتن ۶۱ - ۱۳۲۶ق.
صفحه ۴۱ - پرونده ۵ - کارتن ۶۱ - ۱۳۲۶ق.
صفحه ۴۲ - پرونده ۵ - کارتن ۶۱ - ۱۳۲۶ق.
صفحه ۴۷ - پرونده ۵ - کارتن ۶۱ - ۱۳۲۶ق.
صفحه ۵ - پرونده ۱۰ - کارتن ۵۵ - ۱۳۲۶ق.
صفحه ۲۶ - پرونده ۲ - کارتن ۱۸ - ۱۳۲۸ق.
صفحه ۵۴ - پرونده ۱ - کارتن ۳۹ - ۱۳۲۸ق.
صفحه ۳۰ - پرونده ۲ - کارتن ۵۴ - ۱۳۲۸ق.
صفحه ۴۲ - پرونده ۱ - کارتن ۵۴ - ۱۳۲۸ق.
صفحه ۹ - پرونده ۱ - کارتن ۵۴ - ۱۳۲۸ق.
صفحه ۸۱ - پرونده ۱ - کارتن ۵۴ - ۱۳۲۸ق.
صفحه ۶۴ - پرونده ۲۴ - کارتن ۳۵ - ۱۳۳۰ق.
صفحه ۱۴ - پرونده ۱۱ - کارتن ۵۶ - ۱۳۳۹ق.
صفحه ۱۵ - پرونده ۱۱ - کارتن ۵۶ - ۱۳۳۹ق.
صفحه ۲۷ - پرونده ۸ - کارتن ۳۲، [بی تا]
صفحه ۲۶ - پرونده ۱ - کارتن ۲۵، [بی تا]

- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)

شناسه سند ۲۴۰/۳۲۴۶، برگ ۱۳-۱، ۱۲۹۹ق.

شناسه سند ۲۹۵/۷۸۱۰، برگ ۴۵، ۱۳۰۱ق.

شناسه سند ۲۹۵/۷۷۸۰، برگ ۱۵۱، ۱۳۰۳ق.

شناسه سند ۲۹۸/۷۳۸۰۴، ۱۳۰۸ ق.

شناسه سند ۳۶۰/۸۱۶۱، ۱۳۲۸ ق.

شناسه سند ۳۶۰/۸۸۳، ۱۳۳۳ ق.

شناسه سند ۳۶۰/۷۲۳۰، برگ ۲۶-۱، ۱۳۳۵ ق.

شناسه سند ۲۹۳/۴۱۳۸۷، برگ ۱۵-۱۰، ۱۳۳۶ ق.

شناسه سند ۳۶۰/۹۲۵۴، برگ ۱۷-۱، [بی تا]

شناسه سند ۲۴۰/۴۷۴۸۲، برگ ۱۵۱-۱، [بی تا]

کتابها

- فارسی

ادواردز، سیسیل، [بی تا]، *قالی ایران*، ترجمه: مهین دخت صبا، تهران: انجمن دوستداران کتاب. الرس، اکارت، ۱۳۷۶، «*قالی بافی و تجارت فرش در اراک (فراهان)*»، ترجمه: م. ترابی نژاد، راه دانش، شماره ۱۱ و ۱۲.

ایران شهر، موسی، ۱۳۶۴، «*یادنامه‌ای از فرانتس تئودور اشتراوس*»، فصلنامه محیط‌شناسی، دوره سیزدهم، شماره ۱۳.

ایلخان، سحر، ۱۳۹۳، «*تأثیر حضور شرکت زیگلر بر کیفیت (طرح و نقش و رنگ) قالی‌های ایران از دوره قاجار تا پایان جنگ جهانی دوم*»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه هنر، دانشکده پردیس باغ ملی.

بنجامین، اس. جی.، ۱۳۶۹، *ایران و ایرانیان (عصر ناصرالدین شاه)*، ترجمه: محمدحسین کردبچه، تهران: جاویدان.

پروان، رسول، ۱۳۹۸، *تاریخ تجارت فرش ایران عصر قاجار*، کرمان: دانشگاه شهید باهنر کرمان. پسمن تیت، جورج، ۱۳۹۶، *سفرنامه سیستان (خاطرات هیات مکماهون در سیستان)*، ترجمه: حسن احمدی کروویق، تهران: مازیار.

جمال‌زاده، محمدعلی، ۱۳۳۵، *گنج شایگان یا اوضاع اقتصادی ایران*، برلین: کاوه.

حسینی، سجاد، جعفر آقازاده و حمیده آرمون، ۱۳۹۷، «*چیپاول و غارت تبریز در دوران استبداد صغیر مطالعه موردی: اموال کمپانی زیگلر*»، مطالعات تاریخ اسلام، پاییز، شماره ۳۸.

حشمتی رضوی، فضل‌الله، ۱۳۸۷، *تاریخ فرش، سیر تحول و تطور فرش بافی در ایران*، چاپ دوم، تهران: سمت.

مشکلات شرکت زیگلر در صادرات فرش دستباف ایران در دوره قاجار □ ۱۳۵

- دیالافوا، ژان، ۱۳۶۱، *سفرنامه مادام دیالافوا، ایران و کلد، ترجمه: ع. فره وشی، تهران: خیام.*
- ژوله، تورج، ۱۳۸۱، *پژوهشی در فرش ایران، تهران: یساولی.*
- سایکس، سر پرسی، ۱۳۶۳، *سفرنامه سر پرسی سایکس یا ده هزار میل در ایران، ترجمه: حسین سعادت نوری، تهران: لوحه.*
- سیف، احمد، ۱۳۷۳، *اقتصاد ایران در قرن نوزدهم، تهران: چشمه.*
- عیسوی، چارلز، ۱۳۶۲، *تاریخ اقتصادی ایران، ترجمه: یعقوب آژند، تهران: گستره.*
- فلور، ویلم، ۱۳۶۶، *تاریخ اجتماعی ایران در عصر قاجار، ترجمه: ابوالقاسم سری: [ابی جا]، [ابی نا].*
- فوران، جان، ۱۳۷۱، «مفهوم توسعه وابسته، اقتصاد سیاسی ایران در عصر قاجار (۱)»، ترجمه: علی طایفی، فروردین و اردیبهشت، شماره ۵۵ و ۵۶.
- فوران، جان، ۱۳۷۱، «مفهوم توسعه وابسته، اقتصاد سیاسی ایران در عصر قاجار (۲)»، خرداد و تیر، شماره ۵۷ و ۵۸.
- کرزن، ناتانیل، ۱۳۸۰، *ایران و قضیه ایران، ترجمه: غلامعلی وحید مازندرانی، تهران: علمی و فرهنگی.*
- لیتن، ویلهلم، ۱۳۶۷، *ایران از نفوذ مسالمت‌آمیز تا تحت‌الحمایگی، (۱۸۶۰-۱۹۱۹ میلادی)، ترجمه: مریم میر احمدی، تهران: معین.*
- معتضد، خسرو، ۱۳۶۶، *حاج امین‌الضرب و تاریخ تجارت و سرمایه‌گذاری صنعتی در ایران، تهران: جانزاده.*
- وحید، بهمن، ۱۳۵۴، «نامه‌های وزارت خارجه ایران به سفارت دولت انگلیس»، مجله وحید، بهمن، شماره ۱۸۸.
- ویشارد، جان، ۱۳۶۳، *بیست سال در ایران، ترجمه: علی پیرنیا، تهران: نوین.*

- غیرفارسی

- “A Persian Carpet”, 1925, The Burlington Magazine for Connoisseurs, Burlington Magazine Publications Ltd, Vol. 47, No. 268 Jul.
- Clarke, Caspar Purdon, 1986, “Monograph on Oriental Carpet, in *Oriental Carpets*”, ed. Caspar Purdon Clarke (Vienna and London: Cousins and Co).
- Coxen, Herbert. 1884, “*Oriental Carpets (How They Are Made and Conveyed to Europe)*”, with a Narrative of a Journey to the East, London.
- Floor, Willem, 2003, *Traditional Crafts in Qajar Iran, 1800–1925*, Costa Mesa: Mazda Publishers.
- Fontaine, Patrice, 1987, *The Carpet Weaving Industry in the Arak Region: Permanence and Change in the Technical Organization of Production*, Oriental Carpet & Textile Studies III Part 1, Hali Publications.

- Gleadowe, Newcomen, 1904-1905, A.H: *Report of the British-Indian Mission to South – Eastern Persia during 1904-1905*, Confidential Print, No 8778.
- H. J. Whigham, H. J 1902, “*Persia’s Resources. The Carpet Industry*,” The Morning Post, 21 July.
- Helfgott, Leonard, 1987, “*Production and Trade: The Persian Carpet Industry*” in Carol Bier, ed., *Woven from the Soul, Spun from the Heart: Textile Arts of Safavid and Qajar Iran, 16th-19th Centuries*, Washington.
- Helfgott, Leonard, 1994, *Ties that Bind: A Social History of the Iranian Carpet*, Washington.
- Herbert, A., 1887, *Trade and Industries of Persia*. In PAP 1887, LXXXV
- Housego, J., 1973, “*The 19th Century Persian Carpet Booin*”, Oriental Art, 19, Vol 2.
- Ittig, Annette, 1992, *Ziegler’s Sultanabad Carpet Enterprise*, Volume 25.
- Jackson, Cailah, 2016, “*Persian Carpets and the South Kensington Museum: Design, Scholarship and Collecting in Late Nineteenth-Century Britain*”, Journal of Design History Advance Access published September 30.
- Maclean, H.W 1904, *Report of the Conditions and Prospects of British Trade in Persia*, in PAP, XCV.
- Malaki, Kimiya, 2014, *Weaving History: Ziegler Co. and the Making of Iran’s Carpet Industry*, September 14, 2014.
- Preece, J. R. 1894, *Report of a Journey Made to Yazd, Kerman, and Shiraz, and on the Trade &c., of the Consular District of Ispahan*, by, LXXXVII Report for the Years 1892-93 and 1893-94 on the Trade & c., of the Consular District of Ispahan”, A & P 37, DCR • AS 1376.
- Report by Consul-General Jones on the State of Trade in the Province of Azerbaijan during the Year 1872*, GBPP 1873, LXV, A & P 27, p. 968.
- Sakmato, Tsutomu (1993), *Istanbul and the Carpet Trade of Iran in the Nineteenth Century*, Vol XXIX.
- Seyf, Ahmad, 1990, *Carpet Manufactures of Iran in the Nineteenth Century*, Middle Eastern Studies, Vol. 26, No. 2, Apr. 1990.
- The Tabriz-Trabzon Trade, 1830-1900: Rise and Decline of a Route* Author(s): Charles Issawi Source: International Journal of Middle East Studies, Vol. 1, No. 1, Jan. 1970, Published by Cambridge University.
- W.J.Dickson, 1882, “*The Trade of Persia*”, U.K. Foreign Office Records, Diplomatic and Consular Reports, Annual Series 69.
- Wyche, Lois, 1963, “*A Sixteenth-Century Persian Carpet*, The Bulletin of the Cleveland Museum of Art”, Vol. 50, No. 2 (Feb. 1963), Cleveland Museum of Art.